

Ρίζες του Μαρξισμού: Η κριτική σε Φόουερμπαχ και Χέγκελ (Ηλεκτρονικό Άρθρο)

Ιστορικό Σημείωμα

Αυτό το ηλεκτρονικό άρθρο δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα της [ομάδας 1917](#) στις 31/11/22.

Περιεχόμενο

Ρίζες του Μαρξισμού: Η κριτική σε Φόουερμπαχ και Χέγκελ

Ο μαρξισμός ως εμμενής διαλεκτική κριτική της πραγματικότητας μπορεί να γίνει κατανοητός ως μια διαλεκτική υπέρβαση της σκέψης του Χέγκελ και του Φόουερμπαχ. Ο Χέγκελ είναι αναμφισβήτητα η σημαντικότερη επιρροή εκ των δύο, καθώς ο Μαρξ δανείζεται την εμμενή διαλεκτική κριτική από τον Χέγκελ. Ο υλισμός του Φόουερμπαχ είναι σημαντικός στο βαθμό που εντύπωσε στον Μαρξ την πρωταρχικότητα της υλικής πραγματικότητας έναντι της σκέψης ή της συνείδησης. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Φόουερμπαχ, ο Μαρξ αντιλήφθηκε την υλική πραγματικότητα ως το κοινωνικό προϊόν της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, δηλαδή ως κάτι ιστορικό που υπόκειται σε αλλαγές από εμάς. Η ταυτόχρονη κριτική του Μαρξ στον εγγελιανό ιδεαλισμό και στον Φόουερμπαχικό υλισμό είναι εμμενής διαλεκτική με την έννοια ότι αντιλαμβάνεται τις δύο φιλοσοφίες ως τους αντινομικούς πόλους που συνιστούν την αυτοαντίφαση της φιλοσοφίας εκείνη την εποχή. Και οι δύο πόλοι περιέχουν μια μονόπλευρη αλήθεια για τον κόσμο: ο Φόουερμπαχ την αλήθεια της σημασίας της υλικής πραγματικότητας και ο Χέγκελ την αλήθεια της ιστορικότητας της ανθρωπότητας. Ο Μαρξ επιδιώκει να αντλήσει την κοινωνική αλήθεια και τα απορρέοντα κοινωνικά καθήκοντα δουλεύοντας μέσα από αυτούς τους δύο πόλους. Με άλλα λόγια, ο Μαρξ δεν απορρίπτει τον Φόουερμπαχ και τον Χέγκελ, αλλά προσπαθεί να τους υπερβεί αντλώντας κοινωνικά και πολιτικά συμπεράσματα από τις ενοράσεις τους.

1. Φόουερμπαχ

Στην 4η Θέση για τον Φόουερμπαχ, ο Μαρξ προχωρά από την ενόραση του Φόουερμπαχ ότι η θρησκεία είναι μια αντανάκλαση του υλικού κόσμου στο συμπέρασμα ότι η θρησκεία είναι έκφραση της γενικής αυτο-αντίφασης της κοινωνίας – αυτή είναι η κοινωνική αλήθεια της θρησκείας.[1] Η Εισαγωγή στη *Συμβολή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου* και τα *Χειρόγραφα* καθιστούν σαφές τι εννοεί. Η θρησκεία εκφράζει την αυτοαντίφαση της κοινωνίας με τον εξής τρόπο. Ο ένας πόλος της αντίφασης, η ανάγκη και η φιλοδοξία της ανθρωπότητας για ευτυχία, εκφράζεται στη διαμαρτυρία ενάντια στα βάσανα του Χριστού και στην ελπίδα για μετά θάνατον ζωή: «Η θρησκευτική αθλιότητα είναι ταυτόχρονα η έκφραση της πραγματικής αθλιότητας και η διαμαρτυρία για την πραγματική αθλιότητα.»[2] Ο άλλος πόλος της αντίφασης, η αυτοαποξένωση της ανθρωπότητας στην υπηρεσία κάτι μη ανθρώπινου, εκφράζεται στο γεγονός της ίδιας της ύπαρξης της θρησκείας. Η θρησκεία είναι μια περίπτωση ανθρώπινης αποξένωσης, συγκεκριμένα, η μετατροπή των ανθρώπινων κοινωνικών συνθηκών σε θεϊκά προϊόντα με τα οποία στη συνέχεια σχετιζόμαστε ως κάτι ξένο και εκτός του ελέγχου μας. Στη θρησκεία η ανθρωπότητα κατανοεί τον εαυτό της ως προϊόν του Θεού και ως στην υπηρεσία του Θεού, αλλά στην πραγματικότητα ο Θεός είναι το αλλοτριωμένο ή αποξενωμένο[3] προϊόν της ίδιας της ανθρωπότητας.[4]

Το επόμενο βήμα του Μαρξ είναι να προχωρήσει από τον προσδιορισμό της κοινωνικής αλήθειας της θρησκείας στα καθήκοντα προς τα οποία υποδεικνύει η ανακάλυψη αυτής της αλήθειας. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η κριτική του Φόουερμπαχ για τη θρησκεία ως αυτοαποξένωσης υπονοεί ασυνείδητα μια κριτική για την ίδια την κοινωνία ως αλλοτριωτική.[5] Ο Μαρξ κάνει συνειδητή αυτή την υπόνοια. Η συνειδητοποίηση ότι ο Θεός είναι ανθρώπινο προϊόν απελευθερώνει την ανθρωπότητα από την υπηρεσία του Θεού και υπονοεί ότι η ανθρωπότητα πρέπει να επικεντρωθεί στις δικές της επίγειες υποθέσεις και τελικά να τεθεί στην υπηρεσία του εαυτού της: «Η κριτική της θρησκείας βγάζει τον άνθρωπο από την αυταπάτη [έτσι] ώστε να μπορεί να κινείται γύρω από τον εαυτό του και ταυτόχρονα γύρω από τον πραγματικό του ήλιο».[6] Για να γίνει πραγματικότητα αυτή η δυνατότητα, η ανθρωπότητα πρέπει να συνειδητοποιήσει, να αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει τις αλλοτριωτικές κοινωνικές συνθήκες που προκαλούν την αυτοαλλοτρίωση της στη θρησκευτική συνείδηση.[7][8][9] Αυτό είναι το κοινωνικό και πολιτικό καθήκον που αντλεί ο Μαρξ από την κριτική του Φόουερμπαχ στη θρησκεία. Ο ίδιος ο Φόουερμπαχ αποτυγχάνει να αντλήσει αυτό το καθήκον επειδή η φιλοσοφία του αποκλείει την κατανόηση της υλικής πραγματικότητας ως κοινωνικού προϊόντος που υπόκειται σε μετασχηματισμό από την ανθρώπινη δραστηριότητα.

Η κριτική του Μαρξ στον Φόουερμπαχ στις περίφημες Θέσεις είναι μια κριτική της φιλοσοφίας του τελευταίου ακριβώς ως ανεπαρκούς συνείδησης της φύσης της κοινωνικής πραγματικότητας, ως παράδειγματος της «μυστικιστικής συνείδησης» ενάντια στην οποία θέτει τον εαυτό του ο Μαρξ στην επιστολή του προς τον Ruge. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι ο Φόουερμπαχ βλέπει την πραγματικότητα ως ένα απλό αντικείμενο προς εξέταση και κατανόηση παθητικά, αποτυγχάνοντας να κατανοήσει ότι η πραγματικότητα είναι επίσης αντικείμενο με την έννοια ότι διαμορφώνεται συνεχώς από την ανθρώπινη αισθητηριακή δραστηριότητα: «συλλαμβάνει το αντικείμενο, την πραγματικότητα, τον αισθητό κόσμο, μόνο με τη μορφή του *Γνωστικού* ή του *Εποπτικού Αντικειμένου*, όχι σαν *ανθρώπινη αισθητηριακή δραστηριότητα*, σαν *Πράξη*, όχι υποκειμενικά».[10] Ο Φόουερμπαχ βλέπει τη σχέση της ανθρωπότητας με το περιβάλλον της ως μονόδρομο: οι άνθρωποι καθορίζονται από το περιβάλλον τους, αλλά δεν το καθορίζουν με τη σειρά τους. Το ανθρώπινο κοινωνικό περιβάλλον, και κατ'επέκταση, η ίδια η ανθρώπινη φύση, φυσικοποιούνται έτσι αντί να θεωρούνται κοινωνικά και ιστορικά προϊόντα.[11] Η πιο σημαντική συνέπεια της αποτυχίας του Φόουερμπαχ να κατανοήσει την πρακτική σχέση μεταξύ της ανθρώπινης δραστηριότητας και του κοινωνικού της περιβάλλοντος είναι ότι η φιλοσοφία του αποκλείει τη δυνατότητα επαναστατικής μετασχηματιστικής πράξης.[12] Επομένως, είναι βέβαιο ότι θα παραμείνει στη σφαίρα της θεωρίας και έχει λίγη πολιτική χρησιμότητα: για παράδειγμα, μπορεί να ξεπεράσει τη θρησκεία στη θεωρία αλλά όχι στην πράξη, καθώς η κοινωνική ρίζα της θρησκείας είναι πέρα από την αντίληψή της. Αυτό δεν είναι αρκετά καλό για τον Μαρξ, του οποίου ο στόχος είναι η κοινωνική πραγμάτωση των ορθολογικών ιδεωδών της φιλοσοφίας.

2. Η ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ

Η σκέψη του Χέγκελ, σε αντίθεση με αυτή του Φόουερμπαχ, είναι ιστορική. Η μεγάλη της θεωρητική συμβολή είναι ότι αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα ως την ιστορία της αυτοπαραγωγής και αναπαραγωγής της ανθρωπότητας. Πριν από τον Χέγκελ, οι φιλόσοφοι έτειναν να κατανοούν την ανθρώπινη ιστορία ως το ακούσιο και τυχαίο αποτέλεσμα του αθροίσματος της ατομικής εγωιστικής δραστηριότητας. Η ιστορία εμφανιζόταν ως μια άλογη συσσώρευση μεμονωμένων ανθρώπινων πράξεων που συχνά ήταν ανήθικες και καταστροφικές. Αντίθετα, ο Χέγκελ αντιλήφθηκε την ανθρώπινη ιστορία ως τη συνεκτική διαδικασία της εξέλιξης και του μετασχηματισμού της ανθρωπότητας μέσω της δικής της παραγωγικής δράσης. Κατάλαβε ότι ο τρόπος με τον οποίο σκέφτονται και ενεργούν οι άνθρωποι, δηλαδή η ανθρώπινη φύση, είναι προϊόν αυτής της αυτο-οδηγούμενης ιστορίας και όχι ένα αιώνιο γεγονός της φύσης. Ο Χέγκελ τοποθετεί έτσι την ανθρώπινη παραγωγή ή εργασία ως την κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης ιστορίας και πραγματικότητας. Όπως το θέτει ο Μαρξ στα *Χειρόγραφα*, «Η σπουδαιότητα της «Φαινομενολογίας»

του Χέγκελ... βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται την αυτοδημιουργία του ανθρώπου σαν μια διαδικασία... ότι κατανοεί κατά συνέπεια τη φύση της *εργασίας* και αντιλαμβάνεται τον αντικειμενικό άνθρωπο – τον αληθινό, επειδή είναι πραγματικός άνθρωπος – σαν αποτέλεσμα της *δικής του εργασίας*».[13] Η, όπως το θέτει ο Λούκατς στο Ιστορία και Ταξική Συνείδηση: «αυτή όμως η τοποθέτηση του ίδιου του εαυτού, αυτή η παραγωγή και αναπαραγωγή είναι ακριβώς: η *πραγματικότητα*».[14]

Αυτή η αυτο-τοποθέτηση, η αυτοπαραγωγή και η αναπαραγωγή επιδεικνύει μια διαλεκτική λογική ή δομή για τον Χέγκελ. Η ανθρωπότητα μπορεί να αναπτυχθεί μόνο τοποθετώντας τον εαυτό της σε εξωτερικά αντικείμενα, τα προϊόντα της εργασίας. Τα προϊόντα αυτά αποτελούν την εξωτερίκευση και αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης φύσης και των ικανοτήτων της. Αυτό είναι πιο προφανές άμα αναλογιστούμε ένα καλλιτεχνικό προϊόν ως την αυτοέκφραση του καλλιτέχνη, αλλά για τον Χέγκελ ισχύει για την παραγωγή γενικά. Αυτές οι ικανότητες μπορούν να υλοποιηθούν και να αναπτυχθούν μόνο με την αντικειμενοποίησή τους· διαφορετικά, παραμένουν μονάχα δυνατότητες.[15] Εκδηλώνομαστε και έτσι αποδεικνύουμε τον εαυτό μας στην πράξη: αυτή η ιδέα εξακολουθεί να κυριαρχεί σήμερα, με την ανθρώπινη αξία να μετριέται από τα επιτεύγματα και την παραγωγική ικανότητα που παραθέτουμε στα βιογραφικά μας. Εξωτερικεύοντας τον εαυτό του σε ένα αντικείμενο, ο άνθρωπος αρχικά αποξενώνεται από τον εαυτό του ή, με διαλεκτικούς όρους, αναιρεί τον εαυτό του. Ωστόσο, στη συνέχεια αναγνωρίζει τον εαυτό του στο προϊόν, υπερβαίνοντας έτσι την αποξένωσή του ή αναιρώντας την αναίρεση του. Αυτή η αναγνώριση γίνεται σταδιακά, με την πάροδο του χρόνου. Η ανθρωπότητα προχωρά μέσα από διάφορα στάδια συνείδησης του κόσμου που αυτή δημιουργεί: βρίσκει επανειλημμένα την αντίληψή της για τον κόσμο να έρχεται σε αντίθεση με το αντικείμενό της και έτσι επαναδιαμορφώνει επανειλημμένα αυτή την αντίληψη μέχρι να φτάσει να αντιστοιχεί στο αντικείμενό της. Με αυτόν τον τρόπο η ανθρωπότητα σταδιακά επιτυγχάνει την αυτογνωσία της αναγνωρίζοντας τον εαυτό της στον κόσμο που παράγει.[16]

Όπως γίνεται σαφές από αυτή τη σύντομη περίληψη της Εγγελιανής σύλληψης της ιστορίας, για τον Χέγκελ αυτό που αναπτύσσεται στην ιστορία είναι η αυτοκατανόηση της ανθρωπότητας, η κατανόηση των πράξεών της ως ανθρωπότητα.[17] Η ανθρώπινη ιστορία γίνεται έτσι ουσιαστικά η ιστορία της ανάπτυξης του ανθρώπινου Λόγου (human reason) με τη μορφή της σκέψης. Ενώ ο Χέγκελ πράγματι κατανοεί την ιστορία ως την ιστορία της ανθρώπινης αυτοπαραγωγής και εργασίας στην κοινωνία, αυτή η ανθρώπινη αυτοπαραγωγή και εργασία παραμένει ασυνείδητη και γίνεται αντιληπτή μόνο ως αυτό που φαίνεται αναδρομικά στη φιλοσοφία, δηλ. αφότου ήδη συντελέστηκαν τα γεγονότα της.[18] Επομένως, ο ανθρώπινος Λόγος εκδηλώνεται μόνο στη διανοητική παραγωγή της ανθρωπότητας, με αποκορύφωμα τη φιλοσοφία.[19] Η υλική παραγωγή της ανθρωπότητας, δηλαδή η βιομηχανία, η κοινωνία των πολιτών και οι θεσμοί της παραμένει χωρίς κατεύθυνση, και βασικά θεωρείται από τον Χέγκελ ως εκπορευόμενη από μια οιονεί μυστικιστική αρχή του Λόγου που δρα πίσω από την πλάτη της ανθρωπότητας.[20] Μια διχοτομία σκέψης και ύπαρξης, θεωρίας και πράξης, και υποκειμένου και αντικειμένου παραμένει έτσι στον Χέγκελ. Όπως στον Φόουερμπαχ, η ανθρώπινη σκέψη ή κατανόηση περιορίζεται στην παθητική κατανόηση της πραγματικότητας αντί να τη διαμορφώνει συνειδητά.

Η κριτική του Μαρξ στον Χέγκελ είναι η κριτική αυτής της διχοτομίας σκέψης και ύπαρξης στον Χέγκελ ως μια μορφή ανθρώπινης αλλοτρίωσης ή αποξένωσης. Σύμφωνα με τον Μαρξ, η φιλοσοφική συνείδηση, δηλαδή η συνείδηση που κατανοεί τον εαυτό της ως ουσιαστικά νοητική, είναι συνείδηση αποξενωμένη από τον εαυτό της. Αυτό ισχύει επειδή τα ανθρώπινα όντα δεν ορίζονται από την ικανότητά τους για σκέψη, αλλά από την ικανότητά τους για παραγωγική δραστηριότητα που δεν περιορίζεται μόνο στη νοητική δραστηριότητα, αλλά συμπεριλαμβάνει υλική δραστηριότητα. Κατά συνέπεια, στον βαθμό που η φιλοσοφία του Χέγκελ παρουσιάζει τη σκέψη ως την ουσία του ανθρώπου και αντιλαμβάνεται την ιστορία της ανθρωπότητας ως την ιστορία της φιλοσοφίας, παραμένει σκέψη

που είναι αποξενωμένη από την ανθρώπινη φύση. Ο Χέγκελ πιστεύει ότι η ανθρωπότητα υπερβαίνει την αυτοαποξένωση της κατανοώντας τον κόσμο, αλλά μπορεί να την υπερβεί μόνο με το να κατευθύνει πραγματικά την υλική ή την αισθητηριακή παραγωγική της δραστηριότητα.[21] Η διαφορά της αντίληψης του Χέγκελ και του Μαρξ για την αλλοτρίωση μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται την αλλοτρίωση ως την αποξένωση της συνείδησης από την αναγνώριση του εαυτού της στον κόσμο, ενώ ο Μαρξ αντιλαμβάνεται αυτή την αλλοτρίωση της συνείδησης ως έκφραση της αλλοτρίωσης του ανθρώπου από την παραγωγική του δραστηριότητα στον υλικό κόσμο.[22] Επειδή είναι μόνο μια «διαλεκτική της καθαρής σκέψης»[23], η εγελιανή διαλεκτική της ιστορίας έχει το εξής σημαντικό μειονέκτημα: αποτυγχάνει να αλλάξει τον κόσμο και απλώς τον κατανοεί ως προϊόν της ανθρωπότητας: «Στην πραγματικότητα το ιδιωτικό δίκαιο, η ηθική, η οικογένεια, η κοινωνία, το κράτος, κτλ., συνεχίζουν να υπάρχουν, αλλά έχουν γίνει ροπές δύναμης και τρόποι ανθρώπινης υπάρξης...»[24]. Με άλλα λόγια, η εγελιανή διαλεκτική είναι καταφατική ως προς το κατεστημένο. Είναι μια ακίνητη διαλεκτική, μια εννοιολογική αντίφαση καθώς η διαλεκτική συνεπάγεται κίνηση. Ουσιαστικά λοιπόν, δεν είναι παρά μια απατηλή διαλεκτική.

Ο Μαρξ υιοθετεί και ριζοσπαστικοποιεί τη χειραφετητική πτυχή της εγελιανής διαλεκτικής, εγκαταλείποντας την αλλοτριωμένη πτυχή της. Η χειραφετητική πτυχή είναι η ιστορική της φύση, δηλ. ότι είναι η παρουσίαση της ανθρώπινης ιστορίας και πραγματικότητας, της ανθρώπινης φύσης και των ανθρώπινων μορφών ζωής, ως κοινωνικό προϊόν της συλλογικής παραγωγικής δραστηριότητας της ανθρωπότητας. Η αλλοτριωμένη πτυχή της είναι ότι ξεδιπλώνεται στη σφαίρα της σκέψης. Μεταφέροντας τη διαλεκτική από το πεδίο της σκέψης στο πεδίο της υλικής παραγωγής, ο Μαρξ συλλαμβάνει την ιστορία ως τη διαδοχή συγκεκριμένων μορφών κοινωνικής οργάνωσης που βασίζονται σε συγκεκριμένους τρόπους παραγωγής[25]. Η σημασία αυτής της μεταφοράς είναι ότι ο Μαρξ όχι μόνο αντιλαμβάνεται αναδρομικά την ανθρώπινη ιστορία ως εξαρτώμενη από την ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά ως μεταβλητή από τη συλλογική ανθρώπινη υποκειμενικότητα. Καταλήγει στην κοινωνική αλήθεια ότι η ανθρωπότητα έχει την ικανότητα και ήδη ασυνείδητα αγωνίζεται να κατευθύνει την ιστορία προς το τέλος μιας ελεύθερης έλλογης κοινωνίας. Από αυτή την αλήθεια ο Μαρξ αντλεί το κοινωνικό και πολιτικό καθήκον της υλοποίησης του εν λόγω σκοπού. Η ιστορία δεν είναι μόνο η ανάπτυξη της ανθρώπινης σκέψης, αλλά δυνητικά η ανάπτυξη του ανθρώπινου ορθολογικού ελέγχου της ιστορίας και της πραγματικότητας. Η αλλοτρίωση είναι η αποξένωση της ανθρωπότητας από τον έλεγχο και την κατεύθυνση αυτής της παραγωγικής δραστηριότητας, ένα φαινόμενο που πρέπει να αντιμετωπιστεί και να ξεπεραστεί στην πράξη.

Φειδίας Χριστοδουλίδης

Από την σειρά κειμένων **“Τί εστί Μαρξισμός;”**

---

[1] Θέσεις για τον Φόουερμαχ, μετ. Γιώργος Μπλάνας, 2004, σελ. 22

[2] Καρλ Μαρξ, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, μετ. Γιάννης Κρητικός, Εκδόσεις Οδυσσέας, σελ. 118

[3] Χρησιμοποιώ τους όρους αλλοτρίωση και αποξένωση ως ταυτόσημους, εννοώντας τη διαδικασία κατά την οποία οι άνθρωποι γίνονται ξένοι ως προς τον κόσμο στον οποίο ζουν και προς τις ίδιες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Το φαινόμενο της αλλοτρίωσης θα αναλυθεί πιο διεξοδικά στη συνέχεια της σειράς κειμένων.

[4] Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, μετ. Μπάμπης Γραμμένος, Εκδόσεις Γλάρος, σελ. 93

[5] Εβραϊκό Ζήτημα, σελ. 118

[6] Εβραϊκό Ζήτημα, σελ. 118-9

[7] Θέσεις για τον Φόουερμπαχ, σελ. 21

[8] Εβραϊκό Ζήτημα, σελ. 118

[9] Εβραϊκό Ζήτημα, σελ. 130-1

[10] Θέσεις, σελ. 20

[11] Θέσεις, σελ. 21-2

[12] Θέσεις, σελ. 20

[13] Χειρόγραφα, σελ. 176

[14] Γκέοργκη Λούκατς, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, μετ. Γιάννης Παπαδάκης, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1975, σελ. 71

[15] Χειρόγραφα, σελ. 176, 189

[16] Χειρόγραφα, σελ. 173-4, 176

[17] Για να είμαστε δίκαιοι, η αναπαραγωγή της φιλοσοφίας του Χέγκελ εδώ είναι απλώς μια αναπαραγωγή της κατανόησης αυτής της φιλοσοφίας από τον Μαρξ. Δεν νομίζω ότι ο Μαρξ είναι απόλυτα δίκαιος με τον Χέγκελ.

[18] Ιστορία και Ταξική Συνείδηση, σελ. 72

[19] Χειρόγραφα, σελ. 173-5

[20] Χειρόγραφα, σελ. 175

[21] Χειρόγραφα, σελ. 174-5

[22] Χειρόγραφα, σελ. 177-8

[23] Χειρόγραφα, σελ. 176

[24] Χειρόγραφα, σελ. 187

[25] Καρλ Μαρξ, Φρ. Έγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μετ. Κ. Φιλίνη, Gutenberg, 1997, σελ. 83

[Χρειάζεται Τούρκικη Μετάφραση, Ηλεκτρονικά Άρθρα, Δεκαετία 2020-2029, 2022, 1917 \(Ομάδα\), Απροσδιόριστη Τοποθεσία](#)

From:

<https://movementsarchive.org/> - Κυπριακό Κινηματικό Αρχείο
Cyprus Movements Archive
Kıbrıs Sosyal Hareket Arşivi

Permanent link:

<https://movementsarchive.org/doku.php?id=el:digital:1917:marxism3&rev=1733428581>

Last update: **2025/04/20 19:41**